

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

23

Diasporan Viipuri

Muistojen kaupunki sotien jälkeen

TOIM.
SATU GRÜNTHAL & KRISTIINA KORJONEN-KUUSIPURO

Kannen kuva: Postikortti 1900-luvun alusta. Yksi Monreposin puiston kiinalaisista kaarisilloista. Wiipurin Arkistoyhdistys (WAY), a5a71. Wiipuri.fi.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 23
Diasporan Viipuri – Muistojen kaupunki sotien jälkeen

Toimittaneet:

Satu Grünthal (osan toimittaja)

Kristiina Korjonen-Kuusipuro (osan toimittaja)

Anu Koskivirta (sarjan päätoimittaja)

H. K. Riikonen (sarjan päätoimittaja)

lisa Aaltonen (sarjan toimitussihteeri ja kuvatoimittaja)

Taitto ja graafinen suunnittelu: Eemeli Nieminen

ISBN 978-952-69280-7-4 (sid.)

ISBN 978-952-69280-8-1 (PDF)

ISSN 1236-4304 (sarja)

Painettu: 2021, Digipaino Kirjaksi.net

Painosmäärä: 250 kpl

Ensimmäinen painos

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry, Helsinki

Viipurilaisuus ja viipurilaiset diasporassa

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitte 23 käsittelee Viipurin diasporan aikaa tarkastellen sitä, millaiseksi viipurilaisuus sekä viipurilainen identiteetti ja elämänmuoto muodostuivat sotienjälkeisinä vuosikymmeninä aina 2020-luvulle saakka. Kansikuvassa näkyvä Monrepos'n puiston kiinalainen silta kuvaa hyvin sitä, miten menneisyys ja nykyisyys yhdistyvät toisiinsa ja miten muisti peilaa ja säilyttää menetettyä samalla tapaa kuin veteen heijastuva sillan kaari.

Sotien aikana Karjalasta pakeni muualle Suomeen noin 407 000 evakkoa. Viipurin evakkoja oli noin 73 000, ja Viipurin maalaiskunnasta heitä lähti noin 16 000 henkeä. Yhteen laskettuna Viipurin kaupungin ja maalaiskunnan siirtoväki muodosti yli viidesosan kaikista siirtokarjalaisista. Karjalaisuus ja viipurilaisuus, johon fokus nyt kohdistuu, muovasivat sotien jälkeen niitä yhteisöjä ja elinpiirejä, joiden osa niistä tuli. Vuorovaikutusta tapahtui molempiin suuntiin, ja myös karjalaisuus ja viipurilaisuus saivat uusia vaikutteita. Miten viipurilaiset selvisivät kotikaupunkinsa menettämistä ja sopeutuivat uusille kotisijoilleen? Miten viipurilaisuus muovautui osaksi sotienjälkeistä suomalaisuutta toisaalta yleisesti, yhteiskunnan eri aloilla, toisaalta yksittäisten ihmisten arkisessa elämässä ja muistoissa? Miten viipurilaisuutta ja menetettyä Karjalaa käsiteltiin taiteessa ja koulujen oppikirjoissa?

Käsillä olevan toimitteen artikkeleissa sotienjälkeistä viipurilaisuutta tarkastellaan esimerkiksi historian, etnologian, muistitietotutkimuksen, maantieteen, teatterin- ja kirjallisuudentutkimuksen sekä oppikirjatutkimuksen näkökulmista. Muistin ja muistamisen laajat teemakentät koskettavat jollakin tapaa lähes kaikkia toimitteen artikkeleita ja tietolaatikoita. Niiden tutkimuksellisia lähtökohtia ovat esimerkiksi diasporan, kulttuurisen trauman, nostalgian ja jälkimuistin käsitteet, ja viipurilaisuus kietoutuu teksteissä vahvasti karjalaisuuteen yleensä. Koska Viipurin sotienjälkeistä aikaa ei ole syytä tarkastella ainoastaan suomalaiskansallisissa kehyksissä, kaksi artikkelia valottaa suomalaista ja nykyvenäläistä näkökulmaa ja yksi keskittyy neuvostoajan ja sen jälkeiseen Viipuriin. Vaikka toimitte on monialainen ja ottaa huomioon myös venäläisiä näkökulmia, se ei tietenkään ole tyhjentävä esitys kiinnostavasta diasporan ajasta, joka yhä jatkuu. Monet kysymykset ja aihepiirit odottavat tutkijoitaan.

Diaspora-ajan poliittinen ja yhteiskunnallinen konteksti

Poliittis-yhteiskunnallinen tilanne toisen maailmansodan jälkeen oli vaikea kaikissa Euroopan sotaa käyneissä maissa, niin myös Suomessa. Suomi oli rikki, kuten historiantutkija Juha Pohjonen on todennut.¹ Sodan jälkeisten alueluovutusten muututtua Pariisin rauhansopimuksessa vuonna 1947 pysyviksi Viipuristakin tuli lopullisesti menetetty paikka. Rauhansopimus löi lukkoon Suomen ja Neuvostoliiton välisen rajan ja toi mukanaan paitsi surua lopullisesti menetetyistä alueista myös kaivattua vakautta sotavuosien kriisin ja epävarmuuden jälkeen. Suomi sitoutui maksamaan Neuvostoliitolle valtavat sotakorvaukset, joiden suorittamisesta sovittiin joulukuussa 1944 ja joiden maksaminen päättyi vasta syksyllä 1952. Vuonna 1948 Suomi solmi Neuvostoliiton kanssa poliittisesti kiistellyn YYA-sopimuksen ystävyydestä, yhteistyöstä ja keskinäisestä avunannosta.²

Luovutettujen alueiden mahdollinen palauttaminen Suomelle nousi sotien jälkeisinä vuosikymmeninä aika ajoin julkiseen keskusteluun. Erityisesti Karjalan Liitto ja siirtokarjalaisten etujärjestöt pitivät ymmärrettävästi ajatusta yllä. Presidentit J.K. Paasikivi ja Urho Kekkonen olivat ottaneet vastaan Karjalan palautusta toivoneita lähetystöjä, mutta 1960-luvun lopulla käytäntö hiipui. Kekkosen aikaa leimasi poliittinen varovaisuus erityisesti Neuvostoliiton suuntaan. Toisaalta Urho Kekkonen itse pyrki kulissien takana edistämään Karjalan palauttamiseen liittyviä suunnitelmia ja hyödynsi henkilökohtaisia suhteitaan Moskovaan. Keskustelua Karjalan palautuksesta pidettiin yllä Kekkosen vierailuilla, ja Saimaan kanavan vuokrasopimuksen yhteydessä 1960-luvun alussa yritettiin vuokrata Neuvostoliitolta laajahkoja alueita. Kylmän sodan aikana pyrittiin kaikin tavoin välttelemään aiheita, jotka olisivat saattaneet hankaloittaa maiden välisiä suhteita, eikä Karjalaan liittyvistä aiheista julkisuudessa juuri keskusteltu. Karjalan kysymystä pidettiin jopa Suomelle vahingollisena ”tyhjän jauhamisena”.³

Keskustelu Karjalan palauttamisesta leimahti uudelleen Neuvostoliiton hajotua joulukuussa 1991. Koska Suomen ja Neuvostoliiton välinen YYA-sopimus oli purkautumassa, Karjalan Liitto lähetti marraskuussa 1991 presidentti Mauno Koivistolle kirjeen, jossa ehdotettiin valtiorajat ylittävää yhteistyötä sodissa menetetyin Karjalan kehittämiseksi. Kirjeessä mainittiin myös mahdollisuus muuttaa Suomen ja Neuvostoliiton (eli muodostumassa olleen Venäjän federaation) välisiä rajoja kansainvälisen oikeuden mukaisesti rauhanomaisin keinoin ja sopimusteitse. Tuolloin Suomi ja tuleva Venäjän federaatio olivat jo neuvottelemassa uudesta naapurussopimuksesta, ja Koivisto totesi Karjalan Liitolle, ettei Neuvostoliitto tai Venäjä ollut halukas keskustelemaan raja-asiasta. YYA-sopimuksen tilalle solmittiin vuonna 1992 Suomen ja Venäjän välinen naa-

puruussopimus, joka Karjalan palauttamisesta haaveilleiden tahojen mielestä hautasi toiveet rajantarkistusneuvotteluista lopullisesti.⁴ Nykyisissä säännöissä Karjalan Liitto muotoilee, että se ”pyrkii edistämään valtioiden välisiä neuvotteluja Karjalan kysymyksen ratkaisemiseksi”.⁵

Neuvostoliiton hajoaminen 1990-luvulla mahdollisti kuitenkin siirtokarjalais-ten matkat entisille kotiseuduilleen aiempaa laajemmassa mittakaavassa. Syntyi kotiseutumatkailun aalto, jossa perheet, suvut ja pitäjäseurat suuntasivat menetet-tyille alueille. Näin perheen ja suvun merkitykselliset seudut muuttuivat vain kerrottuna ja muisteltuina olemassa olleista paikoista konkreettisiksi, nuorem-man jälkipolvenkin itse näkemiksi ja kokemiksi paikoiksi. Kotiseutumatkat, joita kuvataan muun muassa teoksessa *Kaipaus Karjalaan* (2010),⁶ liudensivat osaltaan menetyksen kokemusta, ja matkojen tekemisestä tuli muistelun ja muistamisen rituaali.⁷ Kotiseutumatkoja järjestävät yhä monet karjalaisseurat, sukuseurat sekä kaupalliset matkanjärjestäjät. Matkoja suunnitellaan myös erilaisten teemojen, kuten sotahistorian tai arkeologian, pohjalta.

Tutkimuksellisia polkuja diasporaviipurilaisuuden tarkasteluun

Tutkimusta viipurilaisten ja muun karjalaisen siirtoväen sotienjälkeisestä elämästä ja kohtaloista on tehty jossain määrin kaikkina vuosikymmeninä sotien jälkeen. Tutkimus elpyi Neuvostoliiton romahdettua ja valtiomuodon muututtua Venäjän federaatioksi vuonna 1991,⁸ ja 2000-luvulla se on entisestään vilkastunut.⁹ Yhteiskunnallinen, Neuvostoliiton näkökulmaa talvi- ja jatkosotien aikaan myötäillyt 1960–70-lukujen radikalismi tuomitsi karjalaisuuteen ja menetettyyn Karjalaan liittyvät teemat romantisoivaksi haikailuksi. Aiheiden tutkiminen olikin pitkään tabu. Anu Koskivirran mukaan ensimmäisinä sotienjälkeisinä vuosikymmeninä karjalaisuudesta ja Viipurin historiasta kirjoitti lähinnä siirtoväki itse, ja sen tulkinnoissa Viipurin kulttuurin sinänsä kiistaton omaleimaisuus korostui jopa tendenssiksi asti.¹⁰ Viipuri ja Karjala olivatkin pitkään marginalisoituja, poliittisesti hankalia ja jopa epäkorrekteja teemoja, jotka oli helpointa jättää yksittäisten muistelijoiden tai pitäjähistoriikkeja laa-tineiden siirtokarjalaisien itsensä harteille.

Rainer Knapas esittää teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri* (2016) tiiviin koonnin 1990-luvulla käynnistyneestä ja yhä jatkuvasta Viipurin kaupunkiin kohdistuneesta tutkimustyöstä, joka kattaa niin aate- ja sivistyshistorian, arkkitehtuurin, arkeologian, henkilöhistorian kuin useat muutkin tutkimus-alueet. Knapas ottaa huomioon paitsi suomen- myös ruotsin-, saksan- ja venäjänkielisen tutkimuksen.¹¹ Viisiosainen, muodoltaan pitäjähistoria-hankkeiden tyyppinen teossarja *Viipurin kaupungin historia* ilmestyi vuosina

1972–1982. Torkkeli-säätiön julkaisema muistojulkaisu *Viipurin kirja* (1958) oli sen eräänlainen edeltäjä. Teos tuotettiin Viipurin kaupungilta jäänein varoin, joita Torkkelin säätiö hallinnoi.¹² Kattavin Viipurin ja sen lähialueiden historia kautta vuosisatojen sisältyy kuusiosaiseen *Viipurin läänin historia* -teossarjaan (2003–2014), ja Viipurin historian sekä kulttuurin tutkimuksen edistäjänä on tietysti muistettava myös vuonna 1975 perustettu, käsillä oleva Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitesarja. – Seuraavassa lyhyessä katsauksessamme diaspora-ajan Viipuri-tutkimukseen luotaamme erityisesti tutkimusta, jota on tehty kulttuurin-, taiteen- ja muistitietotutkimuksen, sosiologian ja sosiaalipsykologian sekä mentaalihistorian piirissä.

Viipurilaisuuden ja karjalaisuuden säilyttäminen osana omaa identiteettiä, kielimuotoa, elämäntapoja ja perinnettä ei sotienjälkeisinä vuosikymmeninä useinkaan ollut yksilöille helppo vaihtoehto. Sosiaaliset ja jopa poliittiset paineet sopeutumiseen ja oman kulttuurin hylkäämiseen, jopa syyllistäminen niiden vaalimisesta, muovasivat menneen muistamisen ehtoja ja mahdollisuuksia ja loivat omanlaisensa elämäntyylin. Keskeinen juonne Karjalaan ja karjalaisuuteen kohdistuvassa tutkimuksessa olikin pitkään siirtoväen sopeutumisen tutkimus.¹³ Linjan uranuurtajana voidaan pitää Heikki Wariksen, Vieno Jyrkiälän, Kyllikki Raitasuon ja Jouko Siiven teosta *Siirtoväen sopeutuminen: tutkimus Suomen karjalaisen siirtoväen sosiaalisesta sopeutumisesta* (1952). Sopeutumiseen liittyy olennaisesti vuorovaikutus paikallisen väestön kanssa, jota ovat tutkineet muun muassa Pirkko Sallinen-Gimpl (1994)¹⁴ sekä Heli Kananen (2010).¹⁵ Evakoiden itseymmärrystä on tutkinut Kaija Heikkinen (1989).¹⁶

Kulttuuri- ja yhteiskuntatieteissä viime vuosikymmeninä koettu niin sanottu affektiivinen käänne on nostanut muisteluun ja muistamiseen liittyvät tunteet sekä eri aistein saatavan tiedon osaksi tutkimusta: historiatieteissä puhutaan kokemushistoriasta, kirjallisuuden- ja kulttuurintutkimuksessa affektien tutkimuksesta. Aiemman siirtoväen sopeutumisen tutkimuksen rinnalla alkoikin 1900-luvun loppua kohden vahvistua Viipurin ja menetetyn Karjalan muistojen tutkiminen. Esimerkiksi Tarja Raninen-Siiskosen väitöskirja *Vieraana omalla maalla* (1999) käsittelee karjalaisten muistelukerrontaa. 2000-luvun muistitietotutkimus kumpuaa useita tieteenaloja koskettaneesta humanistis-yhteiskunnallisen tutkimuksen käännteestä kohti yksilöllisen kokemuksen, tunteiden, muistin ja trauman tutkimusta.¹⁷ Luovutetun Karjalan ja evakkouden muistaminen onkin yksi suomalaisen muistitietotutkimuksen keskeisistä teemoista.¹⁸ On havahduttu siihen, kuinka Karjalan aluemenetysten ja evakkojen kohtaloiden teemat koskettavat oman historiamme ja kulttuuriperintömme lisäksi laajoja, koko toiseen maailmansotaan ja sen jälkiseuraamuksiin liittyviä historiallisia ilmiöitä ja globaalien diasporayhteisöjen tarkastelua. Suomalai-

sen tutkimusintressin herääminen onkin syytä nähdä osana kansainvälistä toisen maailmansodan muistamiseen ja traumoihin liittyvää vilkasta tutkimusta, jota edustavat esimerkiksi Marianne Hirsch sekä Avishai Margalit.¹⁹

Uusimmassa suomalaisessa siirtokarjalaisiin kohdistuneessa tutkimuksessa on tarkasteltu muun muassa evakkolasten kokemuksia,²⁰ ruotsinkielisten alueiden maanluovutuksia²¹ ja karjalaisten yrittäjien selviytymistä.²² Evakkojen elämää tutkitaan paraikaa myös tilastollisin menetelmin.²³ Tutkimusantologiassa *Takaisin Karjalaan* (2012) siirtokarjalaisuutta käsitellään muun muassa ylijärjestyksen ja kulttuuriperinnön näkökulmista.²⁴ Tätä johdantoa kirjoitettaessa on käynnissä Maria Lähteenmäen johtama tutkimusprojekti Urbaani karjalaisuus, joka tutkii pääkaupunkiseudun karjalaisuutta, nuoria kaupunkikarjalaisia sekä sitä, miten karjalaisuus näkyy Joensuun, Ilomantsin, Imatran ja Lappeenrannan kaupunkien verkkosivuilla.²⁵ Eri yliopistoissa 2000-luvulla laadituissa Karjalaan liittyvissä pro gradu -tutkielmissa on tarkasteltu esimerkiksi paikan menetykseen liittyviä muisteluritualeja,²⁶ sosiaalisessa mediassa tapahtuvaa muistelua,²⁷ karjalaisuuden merkitystä kolmannen polven siirtokarjalaisille²⁸ ja Karjalan palautukseen liittyviä poliittisia keskusteluja.²⁹

Diasporan muodot ja merkitykset

Diasporan käsite perustuu kreikankieliseen hajaannusta ja hajallaan asumista tarkoittavaan sanaan, ja aiemmin sitä on käytetty esimerkiksi juutalaisten kotaloista puhuttaessa sekä maahanmuuttoon liittyvässä tutkimuksessa. Suomen historian ja karjalaisten tutkimuksessa käsitettä on toistaiseksi käytetty varsin vähän.³⁰ Hajallaan olemisen edellytyksenä on yhteinen kotipaikka tai alue, joka on jouduttu jättämään: diasporaan kuuluvat jo lähtökohtaisesti pakene- misen, eron, surun ja poissaolon teemat ja tunteet, jotka yhdistävät hajalleen joutuneita ihmisiä. Heitä yhdistävä konkreettinen, menetetty paikka kuuluu menneisyyteen, mutta sitä pidetään elossa nykyisyydessä muun muassa muistelun, perinteisten tapojen ja kulttuurin keinoin. Diasporan käsitteen ytimessä onkin ajatus yhteisöstä, joka elää irrallaan kulttuuristaan, mutta säilyttää oman kulttuurisen identiteettinsä, perinteensä, tapansa ja historiansa. Diaspora liittyy konkreettisiin paikkoihin, sillä se korostaa kahden tai useamman paikan välistä riippuvuussuhdetta. Kun eletään yhtä aikaa ”siellä” ja ”täällä”, kollektiiviset muistot ovat silta menneisyyden ja nykyisyyden välillä.³¹

Östen Wahlbeck (2002) on kirjoittanut niin sanotusta diasporisesta tietoisuudesta, joka on tietoisuutta historian ja poliittisten tilanteiden kokonaisvaltaisista vaikutuksista oman yhteisön olosuhteisiin. Diasporan historialliset ja poliittiset syyt nähdään suoraan omaa ja toisten elämää sekä omaa kult-

tuuria muokkaavina tekijöinä. Diasporaan on usein liitetty myös ajatus mahdollisesta paluusta lähtöpaikoille. Paluuajatus oli karjalaisillakin yhteisöllä voimakas sotien jälkeen, mutta valtaosan mielestä se ei ole ollut realistinen enää useisiin vuosikymmeniin.

Diasporayhteisöä voidaan tarkastella myös hiljaisen vastarinnan käsitteen kautta. Arjen hiljainen vastarinta on kestävyyttä ja väsytystaktiikkaa, jota voidaan jatkaa vuosikymmeniä. Kyse on niin sanotusta pienestä toimijuudesta, joka voi näyttäytyä esimerkiksi passiivisena odottamisena, sietämisenä, jäämisenä ja kärsimisenä. Vastarinta liittyy aina valtasuhteisiin, ja hiljaista vastarintaa voi ilmetä tilanteissa, joissa ihmisen toimintaa hallitaan, kontrolloidaan ja säädellään. Arjen vastarannankiiski pyrkii tasapainottelemaan ristiriitaisessa tilanteessa esimerkiksi tekemällä yhteistyötä vallanpitäjien kanssa, sillä itsekunnioituksen säilyttäminen on hänelle tärkeää.³² Diasporaviipurilaistenkin elämässä on ollut hiljaista vastarintaa, joka on liittynyt kotien ja kotikaupungin menettämiseen. Diasporayhteisö on pysynyt koossa muistojen tukemien rakenteiden, verkostojen ja arkisen toiminnan avulla.

Diasporaan liittyy läheisesti myös kulttuurisen trauman käsite. Viime vuosikymmeninä onkin tehty enenevässä määrin kansainvälistä tutkimusta, joka liittyy kansakuntien tai kansanosien kokemuksiin kollektiivisiin kulttuurisiin traumoihin. Juutalaisten yhteisöllistä holokaustitraumaa ja diasporaa on lähestytty hyödyntämällä muun muassa niin sanottua moraalisen todistajan eli tapahtumien ensikäden kokijan ja näkijän käsitettä.³³ Toisen maailmansodan pakolaisuutta Neuvostoliiton miehittämistä maista Yhdysvaltoihin ja Australiaan on yhtä lailla jäsennetty kollektiivisesti koetun trauman ja jätetyn kotiseudun muistelemisen kautta.³⁴ Samoin on tarkasteltu, miten toisen maailmansodan aiheuttaman pakolaisuuden ja diasporan kokemukset ilmenevät kirjallisuudessa ja taiteessa.³⁵ Toimitteen ensimmäisessä artikkelissa Pentti Paavolainen tarkastelee kulttuurista traumaa sotienjälkeisen näytelmäkirjallisuuden ja teatteritaiteen karjalaisteemojen näkökulmasta. Hän osoittaa, kuinka teatterista tuli evakkosukupolville yhteisöllinen areena kokemuksellisen trauman käsittelyyn ja purkuun.

Suomalaisessakin monitieteisessä muistitietotutkimuksessa on viime vuosina keskusteltu varsin paljon traumaattisista ja unohdetuista muistoista sekä hiljaisuuksista. Kaikki muisti on valikoivaa, ja se ilmentää samalla muistelijan arvomaailmaa. Hiljaisuus tulisikin ymmärtää sosiaalisesti tuotettuna. Tämän ymmärryksen myötä erilaiset hiljaisuudet viittaavat ennemminkin kertomuksen sanojen puuttumiseen kuin unohtamiseen. Hiljaisuus voi siis pikemminkin johtua muistojen kipeydestä tai kuulijan suojelemisesta kuin siitä, että ne olisi unohdettu.³⁶

Muistoja on kutsuttu ihmisen pysyväksi ja turvalliseksi kodiksi.³⁷ Muistelu voi olla sekä yksilöllistä että yhteisöllistä, ja usein se on molempia yhtä aikaa. Yksilöllinen muistelu perustuu muistelijan tai hänen läheistensä omiin kokemuksiin. Kollektiivisella muistilla viitataan toimintaan, jossa menneisyyttä koskevia sosiaalisesti jaettuja käsityksiä käytetään luomaan ja ylläpitämään yhteenkuuluvuuden tunnetta ja ryhmäidentiteettiä.³⁸ Kirjallisuus, teatteri ja muut taidemuodot ovat osa kollektiivista muistelua. Muistamalla tuotetaan mielikuvia ja symbolimerkityksiä, joilla on yksilötasoa laajempaa merkitystä.³⁹ Samalla kollektiivinen muistaminen on subjektiivisesti koettua, ja se säilyttää historian tapahtumat elävinä ihmisten mielessä.⁴⁰

Viipurin diaspora-ajan moninaisiin kertomuksiin liittyy vahvasti paikan muistelu. Tutkijat ovat kirjoittaneet niin sanotusta muistinpolitiikasta (*memory politics*), jossa politiikka ymmärretään muistelukerrontaan liittyvänä arkisena toimintana, jossa kertoja tekee valintoja ja painotuksia.⁴¹ Tällainen muistelu liittyy edellä mainittuun diasporatietoisuuteen. Useissa toimitteen artikkeleissa hyödynnetään historioitsija Pierre Noran käsitettä muistin paikka (*lieu de mémoire*), joka auttaa jäsentämään kokijan suhdetta merkityksellisiin ja usein menetettyihin paikkoihin. Muistin paikalla Nora tarkoittaa muistelun ja kerronnan avulla uudelleen tuotettua paikkaa eli esineellistä tai ei-esineellistä symbolia, joka on tullut jonkin yhteisön historiallisen muistin osaksi.⁴² Muistin paikka voi olla paitsi paikka myös monumentti, rakennus, henkilö, taideteos, tapahtuma, rituaali tai symboli. Suomalaiset tutkijat, kuten Ulla-Maija Peltonen, ovat laajentaneet käsitteen koskemaan myös kertomuksia ja muistoesineitä.⁴³ Pierre Nora erottaa toisistaan muistin paikat ja muistin miljööt. Tällä hän viittaa siihen, että monet luonnolliset ja alkuperäiset muistin miljööt ovat tuhoutuneet, niin kuin Viipurissa on käynyt monille rakennuksille, esineille, tavoille ja taidoille. Nyt ne ovat tavoitettavissa ainoastaan dokumenttien, kirjojen tai museoiden välityksellä.⁴⁴

Paikkojen ja erityisesti menetettyjen paikkojen muistelu herättää vahvoja tunteita. Tunteet toimivat yhteisössä liimana, joka sitoo ihmisiä toisiinsa ja kiinnittää heitä laajempiin kulttuurisiin ja sosiaalisiin rakenteisiin.⁴⁵ Jani Karhu tarkastelee artikkelissaan Viipurin kaupunkitilan merkityksiä suomalaisten ja venäläisten nykymatkailijoiden sekä nykyviipurilaisten asukkaiden silmin. Karhun mukaan suomalaisten kansallinen trauma ja menetykskokemus vaikuttavat siihen, miten erityisesti Viipurin linna koetaan edelleen sekä suomalaisuuden että karjalaisuuden symboliksi.⁴⁶ Outi Fingerroos puolestaan käsittelee artikkelissaan vuoden 1918 sisällissodan muistoja 1960-luvulla tehtyjen keruiden valossa. Hän tuo esiin, että punaisten muistin paikat, kuten niin kutsuttu Koirien hautausmaa, eivät ole olleet karjalaisten kotiseutumatkojen vakinaisia koh-

teita, vaikka ne olivat 1900-luvulla käytyjen sotien merkittävimpiä näyttämöitä Viipurin kaupunkialueella. Paikkojen muistelu onkin mahdollista nähdä niin sanottuina muistojen solmuina eli kokijoilleen merkityksellisten paikkojen affektiivisina tihentyminä. Niille on olennaista menneisyyden tärkeän paikan kokeminen vahvasti myös nykymomentissa.⁴⁷

Paikan muisteluun liittyy keskeisesti myös nostalgian käsite, joka perustuu kreikan kotiinpaluuta merkitsevään sanaan *nostos* sekä tuskaa merkitsevään sanaan *algos*; alkuaan käsite on siis tarkoittanut koti-ikävää, mistä se on laajentunut merkitsemään menetetyt muisteluja ja kaihoa yleensä.⁴⁸ Käsitteellä on sekä negatiivisia että positiivisia ulottuvuuksia, sillä nostalginen kaiho voi olla sekä kepeän romanttista että syvän vakavaa,⁴⁹ ja siihen liittyy myös unohdamista ja surua.⁵⁰ Yhtä lailla nostalgia voidaan tulkita ihmisen toimintaa ohjaavaksi strategiseksi resurssiksi, jolla on oma roolinsa kulttuurisesta traumasta selviytymisessä.⁵¹ Nostalgiaa on kutsuttu myös merkityksiä tuottavaksi ja lajittelevaksi muistin ja muistojen rakentajaksi.⁵² Nostalgian käsite auttaa jäsentämään menetetyt Karjalan muistelun eri puolia, sillä muistoissa Karjala näyttäytyy usein menetettynä paratiisina ja onnelana, jossa vietetty aika oli parempaa kuin nykyinen.

Yksi mahdollinen työkalu diaspora-ajan kokemusten jäsentämiseen on jälkimuistin (*postmemory*) käsite. Käsitteen loi kirjallisuudentutkija Marianne Hirsch tutkiessaan holokaustia, ja se ilmentää ylisukupolvisten traumaattisten kokemusten muistamista ja kulttuurista muistia. Hirsch esittää kysymyksen, voivatko myöhemmät sukupolvet ”muistaa” traumoja kokeneiden sukupolvien muistoja.⁵³ Toimittessamme Chloe Wellsin artikkeli todentaa Karhun artikkelin lisäksi muistelun ylisukupolvisuutta ja sitä, että diasporassa asuva yhteisö uusine sukupolvineen tuottaa kertomuksia lähtöpaikasta yhä uudelleen ja uudelleen. Wellsin artikkeli tarkastelee suomalaisten nykynuorten käsityksiä Viipurista, ja jälkimuistin käsitettä soveltaen hän analysoi, miten menetettyyn paikkaan liitettävät merkitykset ja muistot siirtyvät ajassa eri sukupolvien välillä ja miten nuoret vastaanottavat, ymmärtävät ja ilmaisevat näitä siirtoja.⁵⁴ Yksilöt ovat osa yhteisöjä, joilla on omat jaetut arvonsa ja uskomuksensa, jotka kehystävät muistoja ja muovaavat niitä uusiksi kertomuksiksi. Kertomusten moniäänisyys lisääntyy, kun ne saavat uusia piirteitä tai joitakin asioita jätetään kertomatta.⁵⁵ Myös oppikirjat, joita Eemeli Hakoköngäs tarkastelee artikkelissaan, luovat historiatulkintaa nuorille sukupolville. Hakoköngäs analysoi evakkoteeman käsittelyä 1940-luvulta 2010-luvulle ja osoittaa, miten oppikirjoissakin on yleistynyt kokemushistoriaa painottava näkemys. Se nostaa esille evakkohistoriaan liittyviä yksilön kokemuksia ja inhimillistä kärsimystä sekä kannustaa eläytymään menneisyyden ihmisen osaan.

Toimitteemme liittyy erityisesti muistitietotutkimuksen yhteen erityisalaan, kaupunkien muistamisen ja muistelun kehukseen. Kaupungit ovat yhtä aikaa sekä kollektiivisesti koettuja suurten tapahtumien näyttämöitä että yksilöllisten tapahtumien ja tunteiden kiinnittymispaikkoja. Yhtä lailla niissä tihentyvät sekä kansallinen että yksilöllinen muisti.⁵⁶ Kaupunkien rakennukset, kadut ja puistot tarjoavat kiinnekohtia muistille,⁵⁷ ja aivan erityisesti muistamisen projektit tiivistyvät historiallisissa kaupungeissa.⁵⁸ Katri Lennon ja Pia Olssonin mukaan kaupunkitilan muisteleminen on erityistä siksi, että kaupungit ovat asukkailleenkin aina osittain suljettuja ja luoksepääsemättömiä, minkä vuoksi niitä joudutaan aina täydentämään omin mielikuvin. Tästä syystä kaupungista ei voi olla olemassa yhtä kaikkien jakamaa käsitystä, vaan kaupunki tuotetaan mielikuvissa ja muistoissa yhä uudestaan, lukemattomista näkökulmista. Lisäksi kaupunkien luonteeseen kuuluu jo itsessään dynaamisuus: sekä niiden fyysinen että sosiaalinen tila ovat jatkuvassa muutoksessa, joka vaikuttaa sekä muistamisen muotoihin että sisältöihin. Kaupungeissa arjen yksilölliset muistot solmiutuvat kollektiivisesti jaettuihin muistin paikkoihin.⁵⁹

Koska Viipurista tuli paitsi täysin menetetty myös osin tuhottu kaupunki, se on kaupunkimuistojen kohteena erityinen. Viipurin muistelu liimasi sotien jälkeen yhteen sellaiset diasporaviipurilaiset, joilla oli omia muistoja ja kokemuksia sotia edeltävästä kaupungista, ja samalla muistelu tuotti ja toisti kuvaa Viipurista menetettynä idyllinä. Viipuri näyttäytyi osin erilaisena eri ryhmien, kuten vaikkapa suomenruotsalaisten tai juutalaisyhteisön muistoissa.⁶⁰ Muisteluun liittyi myös erilaisten yhteisöjen, kuten urheiluseurojen, kuorojen, taideseurojen ja Viipuri-seurojen ylläpitäminen: valtakunnallisesti tunnettuja ovat esimerkiksi Viipurin Urheilijat ja Viipurin Lauluveikot.

Seikka, että Viipuri oli paitsi kansallisessa myös kansainvälisessä katsannossa historiallisesti arvokas ja omaleimainen kaupunki, on tuonut Viipurin muisteluun omat erityispiirteensä. Yhtenä kaupunkimuistojen tuottajana on ollut Viipurin pienoismalli, jonka syntyvaiheita sekä vuosien varrella muuttuneita merkityksiä esittelee Reija Eeva. Pienoismalli rakennettiin säilyttämään Viipurin muistoja ja kulttuuriperintöä, mutta vuosien varrella sen merkitys on laajentunut ilmentämään koko menetetyn Karjalan kaipuuta ja hidastamaan sen unohtamista. Pienoismallista on tullut myös venäläisiä matkailijoita kiinnostava kohde, ja nykyviipurilaiset ovat sen avulla havahtuneet kotikaupunkinsa ainutlaatuiseseen historiaan. Viipurin pienoismallitematiikkaan liittyy omalla tavallaan myös lehtori Harri Miettisen vuonna 2003 Tampereen ammattikorkeakoulussa käynnistämä VirtuaaliViipuri-projekti. Siinä Viipuri esitetään – samoin kuin pienoismallissa – syksyn 1939 tilassaan tietokone-mallinnuksin, videoin, valokuvin ja tallentein.⁶¹

Erilaisiin muisto- ja taide-esineisiin liittyy vahvoja merkityksiä, ja ne kantavat mukanaan muistoja tärkeistä paikoista. Kollaasikuvaan on koottu meille Viipuriin viittaavia esineitä ja taideteoksia. Ylärivissä on kolme tilaustyötä, kaksi niistä Säästöpankki Torkkelille. Vasemmalla on keraamikko Christina Järnefeltin Pyöreä torni -säästölipas 1970-luvulta, sen vieressä Viipurin kansallispukekankaasta ja kimonoista ommeltu liivihame, joka on suunnitellija Jaana Moonan työ Juuret Karjalassa – karjalainen perinne nykymuotoilussa -projektiin 2010-luvulla. Oikealla on Sinikka Bruunin 1970-luvulla suunnittelema kaakeli. Alarivissä vasemmalla on Jussi Mäntysen Hirvi-patsas Viipurissa kuvattuna, keskellä Kouvolan Lakritsin valmistama nostalginen Vanhan Viipurin lakritsi -pakkaus ja oikealla Viipurista tuodusta pöytäliinasta kuosinsa saanut koronavuoden 2020 kasvomaski, joka on myynissä Lappeenrannan museossa.

Diasporassa elämiseen liittyvät olennaisesti myös esinesuhteet, sillä materia säilyttää muistoja, rakentaa niitä uudelleen ja kiinnittää yksilön osaksi laajempaa kulttuurista perintöä.⁶² Samalla esineet voivat kertoa kaipauksesta, menetyksistä tai yhteyksien katkeamisesta.⁶³ Identiteettimme kannalta keskeisiä ovat erityisesti sellaiset esineet, jotka auttavat meitä pitämään kiinni tärkeistä muistoista ja luovat elämäämme pysyviä merkityksiä.⁶⁴ Viipurilaisilla on ollut ja on yhä käyttötavaroita tai muistoesineitä Viipurista. Uusia muistoesineitä on saatettu hankkia kotiseutumatkoilta, ja ne voivat olla vaikkapa suvun entisen kodin kivijalan palasia tai muita luonnonmateriaaleja, esimerkiksi kasveja. Muistoesineet ovat paikkoja, tapahtumia ja aikaa yhteen sitovia objekteja, joiden avulla menneisyyden tapahtumia tai kertomuksia niistä on mahdollista vaalia.⁶⁵ Esineillä on merkitystä myös uuteen paikkaan kiinnittymisessä ja kuulumisen tunteen luomisessa,⁶⁶ kuten Maarit Sirenin ja Evgeny Manzhurinin artikkelit tässä teoksessa osoittavat.

Koti on meille kaikille merkityksellinen paikka, ja kodin esineet kertovat omaa tarinaansa siitä, keitä me olemme ja mistä me olemme kotoisin. Maarit Sireni analysoi, miten kodin tuntu rakentuu ja kuinka entinen koti näkyy Viipurin evakoiden uuden kodin aineellisessa kulttuurissa. Hän tarkastelee, miten kirjoittajat kertovat Viipurista tuomiensa tai jälkeensä hankkimiansa käyttö- ja koriste-esineiden, valokuvien, tekstiilien ja maalausten merkityksestä viipurilaisuuden ylläpitäjinä.

Toisenlaista esinesymboliikkaa tarkastelee Evgeny Manzhurin, jonka aiheena ovat Viipurin kaupungin heraldiset symbolit neuvostoaikana ja sen jälkeen. Manzhurin osoittaa, miten kaupunkisymbolien heraldinen renessanssi alkoi 1960-luvulta lähtien tuottaa kaupungista uusia, stalinismin monoliittista symbolista järjestystä horjuttaneita mielikuvia. Kulutustavaroiden heraldisia elementtejä käytettiin vahvistamaan käsitystä Viipurista historiallisena, ei-neuvostoliittolaisena tilana, kuvitellun lännen osana.

Diasporan aika sanoin ja kuvin

Sekä kauno- että tietokirjallisuudella on painava rooli muistojen tallentamisessa, muokkaamisessa ja käsittelemisessä. Sotien jälkeen Viipuri-teemaa on käsitelty esseissä, muistelmassa ja elämäkertoissa, lyriikassa ja proosassa, ja myös tietokirjoja ja matkaoppaita on julkaistu runsaasti. On tärkeää nähdä karjalaisuutta ja evakkojen kokemuksia käsittelevä kirjallisuus uudessa tutkimuksellisessa valossa, osana viime vuosikymmenien suomalaista ja kansainvälistä aaltoa, joka on tuottanut sekä uutta kirjallisuutta että tuoretta tutkimusta vähemmistöjen ja raja-alueiden kirjallisuudesta.⁶⁷

Diasporayhteisön elämään liittyy tarve tehdä muisteltua paikkaa näkyväksi. Siinä auttavat muutoksille immuunit maalaukset, valokuvat tai pienoismallit, joissa aika on pysähtynyt tiettyyn hetkeen. Humanistisen maantieteen kehittäjä Yi-Fu Tuan pitää maalauksia, valokuvia ja elokuvia korvikepaikkoina, joihin palaaminen on aina mahdollista.⁶⁸ Kollektiivista muistia Viipurista ja menetetyttä Karjalasta ovat osaltaan olleet vahvasti rakentamassa Olavi Paavolaisen vuosina 1941–1955 Karjalan liitolle toimittamat kolme kuvateosta *Karjala muistojen maa* (1941), *Rakas entinen Karjala* (1947) ja *Karjala elää uusilla asuinsijoilla* (1955). Juhani O. Viistein kuvateos *Viihtyisä vanha Viipuri* (1943) painotti Viipuria alaotsikkonsa mukaan kulttuurimuistojen, vanhojen puistojen ja kauniiden tornien kaupunkina. Kaikki kuvateokset syntyivät tarpeesta säilyttää rakkaat muistot jälkipolville. Karjalan Liiton alkulause oman teossarjansa kolmanteen osaan luonnehtii, että kirjat ovat ”kuvakertomuksia kaikesta siitä korvaamattomasta ja kauniista, mikä oli pakko jättää armottomasti sulkeutuneen rajan taa. Kuvat herkistävät mielen

välittömyydellään eivätkä ne [ole] kaivanneet liikoja asianselvittelyjä.”

Paavolaisen ensimmäisessä teoksessa *Karjala – muistojen maa* valokuvat on ryhmitelty paikkakunnan mukaan. Rainer Knapas luonnehtii teoksen Viipuri-osiota kaiken myöhemmän Viipuri-kirjallisuuden ja Viipuri-kuvateosten esikuvaksi.⁶⁹ Mukana kuvissa ovat tutut rakennukset: linna torneineen, Vesiportinkatu ja Tuomiokirkon kellotorni, Monrepos’n puisto ja kartano sekä Pyöreä torni. Modernimmasta ajasta kertovat kuvat naistensairaalaista ja maakunta-arkiston rakennuksesta. Ihmisten arkeen liittyvät kuvat torikauptasta, ajanvietosta Torkkelin puistossa sekä lasten leikkipuistosta. Kuvissa on myös Viipurissa sijainneita patsaita.

Kirjasarjan toinen osa, *Rakas entinen Karjala*, on temaattisesti ryhmitelty. Teos kuvaa erityisesti karjalaisten ihmisten arkisia askareita ja erilaisia kansantyyppejä. Viipuri näyttäytyy sivistyksen ja kulttuurin kehtona, ja mukana on kuvia laulujuhlista vuodelta 1937, naisvoimistelijoista Viipurin keskus kentällä, herättäjäjuhlien osallistujista sekä juhlayleisöstä saapumassa Viipuriin. Kaupunkilaiset ovat voineet viettää myös huolettomia päiviä, mitä osoittavat kuvat viipurilaisista purjehtimassa. Kuvat korostavat myös koulutusta: mukana on viilarinopissa oleva nuori sekä Viipurin ammattikoulun hitsaajaoppilas.

Karjala elää uusilla asuinsijoilla on Paavolaisen kuvakirjasarjan kolmas osa. Nimensä mukaisesti kirja kertoo jälleenrakentamisesta, joka konkretisoitui uuden kodin rakentamisena ja oman identiteetin jäsentämisenä uudessa ympäristössä. Teos kuvaa Viipurista luopumista ja uuden alkua. Lakkauttamisen otsikon alla on esimerkiksi kuva Viipurin kaupungin hoitokunnan kilven poistamisesta (31.12.1948 klo 12) ja hoitokunnan päättäjäistilaisuudesta: Viipurin kaupungin yksi vaihe on siirtynyt historiaan. Kuvissa olevien henkilöiden vakavat ilmeet kertovat raskaasta tilanteesta. Kirjan edetessä vakavat ilmeet vaihtuvat hymyihin: uusi paikka alkaa löytyä niin yrityksille kuin torikauppiaillekin. Teokseen on käyty kuvaamassa evakoiden uusia koteja, ja hauskana esimerkkinä ovat New Yorkiin muuttaneet viipurilaiset Otto ja Tyyne Salo, jotka ovat säilyttäneet sisustuksessaan viipurilaisen ja karjalaisen leiman.

Viipurin kuvamuistojen kannalta on arvokas myös Juha Lankisen (1937–2015) Viipuriin liittyvä kuva- ja arkistokokoelma, joka siirtyi vuonna 2017 osaksi Lappeenrannan museoiden kokoelmia. Kokoelma sisältää kymmeniä tuhansia Lankisen isän, arkkitehti Jalmari Lankisen (1894–1970) ottamia valokuvia ja negatiiveja sekä lisäksi arkistoaineistoa, karttoja ja piirustuksia. Jalmari Lankinen dokumentoi laajasti viipurilaista elämää, suunnittelemaansa rakennuskohteita, sota-ajan siviiliväestön elämää sekä luovutetun Karjalan alueen oloja. Juha Lankinen oli avainhenkilö Viipurin pienoismallin toteuttamisessa, kuten Reija Eeva artikkelissaan osoittaa.

Kaunokirjalliset muistelmateokset ovat olleet menetetyn Viipurin muistojen tallentamisessa ja käsittelemisessä myös tärkeitä.⁷⁰ Muistelmat edustavat niin sanottuja nostalgian tekstejä, jotka tuottavat Pirjo Kukkosen sanoin mielihyvää, hurmaa ja nautintoa viemällä lukijansa lähes pyhän kokemuksen ääreen samalla tapaa kuin mysteerikertomukset, unet, sadut ja myytit.⁷¹ Muistelmakirjallisuus tarjoaa lukijalleen mahdollisuuden yksilölliseen mutta kirjoittajan kanssa yhteisöllisesti jaettuun paluuseen kadotettuun aikaan, paikkaan ja tilaan: menneen näkyväksi ja merkitykselliseksi tekevää kirjallisuutta voikin Kukkosta mukailen kutsua nostalgiseksi paluuksi kaikkeen menetettyyn.⁷²

Muistelmilla on vahvan yksilöllisen merkityksensä lisäksi yhteisöllinen ulottuvuutensa, sillä julkinen muisteleminen, jonka piiriin julkaistut muistelmateoksetkin kuuluvat, on aina myös osallistumista yhteiskunnalliseen keskusteluun. Muistelmateokset pyrkivät tekemään näkyväksi ja nostamaan kuuluville sitä, mikä on yhteisön kannalta tärkeää ja muistamisen arvoista. Ne edustavat jaettua muistia ja samalla luovat sitä: näin asiat olivat, muistatko?⁷³

Toimitteen päätteeksi Hannu K. Riikonen selvittää ruotsinkielisten – sekä suomen- että riikinruotsalaisten – kirjailijoiden pitkän jatkumon Karjalan ja Viipurin kuvaajina. Riikonen tarkastelee ruotsinkielisten kirjoittajien merkitystä Karjala-kirjallisuudessa ja Karjala-nostalgiaa sekä selvittää, mitä seikkoja, ilmiöitä ja henkilöitä ruotsinkieliset kirjailijat ja muut kirjoittajat ovat tuoneet Karjalasta esiin.

Toimitteeseen sisältyvissä tietolaatikoissa käsitellään diasporan aikaa sekä yhteisöllisestä että yksilöllisestä näkökulmasta. Viipurista muualle Suomeen siirtyneet hallinnolliset, sosiaaliset ja kulttuurialan laitokset ovat aiheena Anu Koskivirran tietolaatikossa, ja Mikko Kohvakka tarkastelee Viipurin Taloudellisen Korkeakouluseuran toimintaa sotienjälkeisessä Suomessa. Siirtokarjalaisten musiikkiharrastusta Savonlinnassa kuvaa Susanna Niiranen, ja Satu Grünthalin aiheena on diaspora-ajan Viipuri-teemainen kaunokirjallisuus. Sosiaalisen median mahdollistamaa Viipuri-yhteisöllisyyttä eli Facebookin Viipuri-ryhmiä tarkastelee Pirja Hyyryläinen. Tietolaatikoista kaksi fokusoi henkilökuviin. Petri Karonen ja Anu Koskivirta kuvaavat viipurilaisen vaikuttajan Arno Tuurnan toimintaa sotien jälkeen, ja Jari Salmisen aiheena on Jouko Teperi viipurilaisuuden ja karjalaisuuden vaalijana sekä opettajana ja tietokirjailijana.

Viitteet

- 1 Pohjonen 2019.
- 2 Pohjonen 2019.
- 3 Nevalainen 2010.
- 4 Kohvakka 2019; Nevalainen 2010; Väänttilä 2015.
- 5 Vuonna 2020 Karjalan Liiton sisällä käytiin liiton sääntömuutosten yhteydessä kiistaa siitä, säilytetäänkö liiton säännöissä ajatus luovutetun alueen palauttamisesta. Alkusyksystä liittokokous poisti alkuperäisistä säännöistä kohdan ”liiton tarkoitus on toimia luovutetun Karjalan kysymyksen ratkaisemiseksi”, ja jäljelle jäi maininta ”liitto pyrkii edistämään valtioiden välisiä neuvotteluja Karjalan kysymyksen ratkaisemiseksi.” Ks. <https://www.karjalanliitto.fi/karjalan-liitto/saannot.html>, viitattu 9.1.2021.
- 6 *Kaupaus Karjalaan. Matkoja kotiseudulle*, toim. Liisa Lehto. Helsinki: SKS. Ks. myös Liisa Lehto & Senni Timonen (1993). ”Kertomus matkasta kotiin.” Teoksessa *Kauas on pitkä matka*, toim. Pekka Laaksonen & Sirkka-Liisa Mettomäki. Helsinki: SKS.
- 7 Fingerroos & Savolainen 2018; Korjon-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2017; Palmujoki 2016; Raninen-Siiskonen 1999.
- 8 Knapas 2016, 231.
- 9 Viipurin historiankirjoituksen vaiheista ja teemoista ks. Koskivirta, Paavolainen & Supponen 2016.
- 10 Koskivirta 2016, 156–157.
- 11 Knapas 2016.
- 12 *Viipurin kirjan* toimittivat Juho Kivi-Koskinen, Johan Isak Koivu, Arno Tuurna & Toivo Valtavuo. Ks. myös Kuujo, Erkki (1996). ”Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948.”, Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 11. Helsinki: VSKS, 62–81.
- 13 Joska 2019, 4. Sopeutumisen lisäksi 1940–50-lukujen yliopistollisissa opinnäytteissä tutkittiin esimerkiksi siirtoväen huoltoa, asutusta, nuorisotoiminnan järjestymistä, menetetyistä maista saatuja korvauksia, ortodoksisuutta, kielenmuutoksia ja siirtoväen vaikutusta uusissa asuinyhteisöissään (ks. Savolainen 2015, 28 viitteineen).
- 14 Sallinen-Gimpl, Pirkko (1994). *Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- 15 Kananen, Heli (2010). *Kontrolloitu sopeutuminen: ortodoksinen siirtoväki sotien jälkeisessä Ylä-Savossa (1946–1959)*. Jyväskylän yliopisto, historian ja etnologian laitos.
- 16 Heikkinen, Kaija (1989). *Karjalaisuus ja etninen itsetajunta. Salmin siirtokarjalaisia koskeva tutkimus*. Joensuun yliopisto.
- 17 Esim. *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen* (2019), toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen. Tampere: Vastapaino; *Rauhaton rauha: Suomalaiset ja sodan päätyminen 1944–1950* (2015), toim. Ville Kivimäki & Kirsi-Maria Hytönen. Tampere: Vastapaino; Rantanen-Siiskonen, Tarja (1999). *Menneisyys matkakohteena. Tutkimus karjalaisen siirtoväen muistelukerronnasta*. Helsinki: SKS.
- 18 Häyrynen (2012, 10) huomauttaa, että muistitietotutkimus ja narratologia ovat tuoreen Karjala-tutkimuksen metodologisia kulmakiviä tutkijan taustalasta riippumatta.
- 19 Hirsch 2008; Margalit 2002.
- 20 Savolainen, Ulla (2015). *Muisteltu ja kirjoitettu evakkomatka: Tutkimus evakkolapsuuden muistelukerronnan poetiikasta*. Savolaisen Helsingin yliopistossa tehdyn väitöstudiumuksen lisäksi aihepiiriä on tarkasteltu mm. seuraavissa pro gradu -tutkielmissa: Topias Haikala (2015). *Karjalan evakkolasten kokemuksia evakkouden psyykkisestä kuormittavuudesta, sitä helpottaneista psykososiaalisista tekijöistä ja evakkouden myöhemmästä prosessoimisesta*. HY, sosiaalipsykologia; Eeva Riutamaa (2016).

- Maan korvessa kulkevi. Evakkolasten kasvukokemusten tunnemuistot ja hyvinvointi.* Turun yliopisto, kasvatustiede; Inka Kukkonen (2019). *Karjalaisiin asennoituminen suomalaisessa koulujärjestelmässä ja siirtoväen koulukokemukset 1944–1994.* Jyväskylän yliopisto, historian ja etnologian laitos.
- 21** Roselius, Aapo & Tepora, Tuomas (2020). *Muukalaisten invaasio. Siirtoväki Suomen ruotsinkielisillä alueilla 1940–1950.* Helsinki: S&S.
- 22** Matti Sarvimäki, Roope Uusitalo ja Markus Jäntti (2020) ovat tutkineet karjalaisten yrittäjien selviytymistä. Ks. <http://www.aalto-econ.fi/sarvimaki/forced.pdf> , viitattu 1.2.2021.
- 23** John Loehrin johtamassa Helsingin yliopiston projektissa Learning from our past on tehty tilastollista tutkimusta evakkojen elämästä. Ks. <https://www.helsinki.fi/en/projects/learning-from-our-past>, viitattu 1.2.2021.
- 24** *Takaisin Karjalaan* (2012), toim. Outi Fingerroos & Maunu Häyrynen. Helsinki: SKS.
- 25** Hankkeen tutkijoita ovat Anssi Neuvonen (pääkaupunkiseudun karjalaisuus), Sinikka Selin (nuoret kaupunkilaiskarjalaiset) sekä Oona Ilmolahti (itäsuomalaisten kaupunkien sähköinen viestintä).
- 26** Palmujoki 2016.
- 27** Hyryläinen, Pirja (2018). *Digikunnailla. Karjalaisuus Facebook-ilmionä.* Pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto.
- 28** Nikula, Heidi (2012). *Siirtokarjalaisuus 2000-luvulla. Tutkimus karjalaisuuden merkityksestä siirtokarjalaisten kolmannessa polvessa.* Pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.
- 29** Väänttilä, Ilkka (2015). *Pyhä maa. Luovutettu Karjala Karjalan Liiton ja ProKarelia-järjestön sekä Suomen valtiojohdon esille tuomana Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen.* Pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto.
- 30** Kuitenkin esimerkiksi Anna-Kaisa Kuusisto-Arponen (2008, 178) on todennut, että karjalaisista tuli diasporayhteisö oman kansallisvaltion sisällä.
- 31** Agnew 2005; Brettell 2008; Kiuru 2009; Saukkonen 2007.
- 32** Lehtola & Autti 2019, 8–16.
- 33** Margalit 2002.
- 34** Esim. teos *Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma*, eds. Gabrielle Rippl, Philipp Schweighauser, Tiina Kirss, Margit Sutrop & Therese Steffen. Toronto: University of Toronto Press.
- 35** Hollo 2016; Kurvet-Käosaar 2013.
- 36** Winter 2006; Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2017.
- 37** Kukkonen 2007, 29.
- 38** Connerton 1989; Halbwachs 1950/1980.
- 39** Lento & Olsson 2013, 12.
- 40** Lento & Olsson 2013, 19.
- 41** Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto-Arponen 2017.
- 42** Nora 1996.
- 43** Fingerroos & Savolainen 2018, 151–152.
- 44** Nora 1996.
- 45** Turner & Stets 2005.
- 46** Ks. myös Turtola, Martti (2016). ”Viipuri ja sen linnoitukset puolustuksen symboleina”. Teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKS:n toimitteita 18. Helsinki: VSKS sekä Karonen, Petri (2017). ”Viipurin neljä vuosisataa.” Teoksessa *Arki, kirkko, artefakti. Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)*, toim. Petri Karonen. VSKS:n toimitteita 19. Helsinki: VSKS.
- 47** Korjonen-Kuusipuro 2012.
- 48** Kielitoimiston sanakirja, s.v. nostalgia. Ks. <https://www.kielitoimistonasanakirja.fi/nostalgia>, viitattu 1.2.2021.
- 49** Kukkonen 2007, 15.
- 50** Korkiakangas 1996.
- 51** Korjonen-Kuusipuro 2012.
- 52** Kukkonen 2007, 15.
- 53** Hirsch 2008.
- 54** Ks. myös Wells 2020.
- 55** Hirsch 2008; Savolainen 2015; Tolia-Kelly 2004.
- 56** Lento & Olsson 2013, 22.
- 57** Kervanto-Nevanlinna 2013, 273.

- 58** Vahtikari 2013, 296.
- 59** Lento & Olsson 2013, 13.
Kaupunkitutkimuksesta ks. myös
*Memories of My Town. The Identities of
Town Dwellers and Their Places in Three
Finnish Towns* (2004), eds. Anna-Maria
Åström, Pirjo Korkiakangas & Pia Olsson.
- 60** Ruotsinkielisistä ks. Monica Ståhls-
Hindsberg (2004). "Vyborg – town and
native place" & "Town, language and
place – Language-based strategies in
Vyborg". Teoksessa *Memories of My
Town. The Identities of Town Dwellers and
Their Places in Three Finnish Towns*, eds.
Anna-Maria Åström, Pirjo Korkiakangas &
Pia Olsson. – Ks. myös Marika Tandefelt
(2013). "Viipurinruotsalaiset". Teoksessa
Monikulttuurisuuden aika Viipurissa.
VSKS:n toimitteita 17. Helsinki: VSKS,
52–74. Juutalaisista Hartikainen, Jukka
(1998). "Viipurin juutalaisen yhteisön
vaiheita". VSKS:n toimitteita 12. Helsinki:
VSKS, 51–103. Saksankielisiä viipurilaisia
on tutkinut pro gradu -tutkielmassaan
Eetu Sairanen (2020). *Kadonneen
vähemmistön kaupunki: Saksalainen
Viipuri vuosina 1918–1930*.
- 61** Ks. <https://virtuaaliviipuri.fi/>, viitattu
17.12.2021.
- 62** Korjonen-Kuusipuro & Kuusisto 2019.
- 63** Povrzanović Frykman 2020; De Nardi
2016.
- 64** Hantula & Korkman 2018, 153.
- 65** Savolainen 2015, 226–227.
- 66** Povrzanović Frykman 2020.
- 67** Esim. Heidi Grönstrand, Rolf Kauranen,
Olli Löytty, Kukku Melkas, Hanna-Leena
Nissilä & Mikko Pollari (2016). *Kansallisen
katveesta – Suomen kirjallisuuden
ylirajaisuudesta*. Helsinki: SKS sekä
*Culture Unbound – Journal of Current
Cultural Research* -lehden teemanumero
Writing at Borders (2014), toim. Tuulikki
Kurki, Saija Kaskinen, Kirsi Laurén & Mari
Ristolainen.
- 68** Tuan 2006.
- 69** Knapas 2016, 229.
- 70** Ks. myös Paavolainen 2016, 123–124.
- 71** Kukkonen 2007, 16. On kuvaavaa, että
kotiseutumatkojen tultua mahdollisiksi
1990-luvulla monet siirtokarjalaiset
kuvasivat niitä pyhiinvaellusmatkoiksi
(Fingerroos & Savolainen 2018, 158).
- 72** Kukkonen 2007, 17.
- 73** Diaspora-aikana ilmestynyttä Viipuri-
teemaista kirjallisuutta käsitellään erikseen
Satu Grünthalin tietolaatikossa tässä
julkaisussa.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Tutkimuskirjallisuus

- Agnew, Vijay (toim. 2005).** *Diaspora, memory and identity. A search for home.* Toronto: University of Toronto Press.
- Brettell, Caroline B. (2008).** "Theorizing Migration in Anthropology. The Social Construction of Networks, Identities, Communities, and Globalscapes". Teoksessa *Migration Theory: Talking across Disciplines*, eds. Caroline B. Brettell & James F. Hollifield. New York: Routledge, 113–159.
- Connerton, Paul (1989).** *How societies remember.* Cambridge: Cambridge University Press.
- De Nardi, Sarah (2016).** *The Poetics of Conflict Experience. Materiality and Embodiment in Second World War Italy.* London and New York: Routledge.
- Fingerroos, Outi & Savolainen, Ulla (2018).** "Luovutetun Karjalan yllirajainen muisti". Teoksessa *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 149–166.
- Halbwachs, Maurice (1980).** *The collective memory.* New York: Harper & Row. (Julkaistu ensimmäisen kerran 1950.)
- Hantula, Kirsi & Korkman, Oskar (2018).** *Tutkimusmatka teknolandiaan. Eli miten internet, älypuhelin ja henkilöauto ovat muuttaneet ihmissuhteitasi ja elämääsi.* Kirkkonummi: Alice Labs Publishing.
- Hirsch, Marianne (2008).** "The Generation of Postmemory". *Poetics Today* 29 (2008:1), 103–128.
- Hollo, Maarja (2016).** *Romantiline subjekt, mälu ja trauma Bernard Kangro sõjajärgses loomingus. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis* 14. Tartu ülikool: Tartu ülikooli kirjastus.
- Häyrynen, Mauno (2012).** "Johdatus yllirajaiseen Karjalaan". Teoksessa *Takaisin Karjalaan*, toim. Outi Fingerroos ja Mauno Häyrynen. Helsinki: SKS, 7–19.
- Joska, Sanna (2019).** *Siirtokarjalaisten sopeutumista koskevan tutkimuksen lähdeaineistot vuosina 1952–2018. Viranomaisarkistot ja vähemmistöryhmän ääni. Asiakirjahallinnan ja arkistoalan pro gradu -tutkielma. Itä-Suomen yliopisto: Yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunta, historia- ja maantieteiden laitos.*
- Kanervo, Pirkko, Kivistö, Terhi & Kleemola, Olli (toim. 2018).** *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä.* Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab.
- Kervanto-Nevanlinna, Anja (2013).** "Rakennettu kaupunki muistin ja merkitysten kiinnekohtana". Teoksessa *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Helsinki: SKS, 273–293.
- Kielitoimiston sanakirja (2020). (<https://www.kielitoimistonsanakirja.fi>, viitattu 13.12.2020).
- Kiuru, Riikka (2009).** *Diasporinen tietoisuus, arjen kokemukset ja kansanperinne – Tulkintoja Suomessa asuvien kurdien perinnesuhteesta. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.*
- Knapas, Rainer (2016).** "Viipurin kulttuurielämä Vanhan Suomen aikana: historiankirjoitusta ja tutkimusideoita". Teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 224–242.
- Kohvakka, Mikko (2019).** "Valikoivasti joustavien rajojen maailmassa (1991–2019)". Teoksessa *Rajamaakunta. Etelä-Karjalan historia II*, toim. Jyrki Paaskoski & Anu Talka. Helsinki: Edita, 566–631.

- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina (2012).** Yhteinen Vuoksi. Ihmisen ja ympäristön kulttuurinen vuorovaikutus Vuoksen jokilaaksossa 1800-luvulta nykypäiviin. Oulu: Oulun yliopisto.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina & Kuusisto, Anna-Kaisa (2019).** "Socio-material Belonging – Perspectives for the Intercultural Lives of Unaccompanied Refugee Minors in Finland". *Journal of Intercultural Studies* 40 (2019:4), 363–382.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina & Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa (2012).** "Emotional Silences: the Rituals of Remembering the Finnish Karelia". Teoksessa *Painful Pasts and Useful Memories. Remembering and Forgetting in Europe*, eds. Barbara Törnquist-Plewa & Niklas Bernsand. Conference Paper Series No. 5. The Centre for European Studies. Lund: Lund University.
- Korjonen-Kuusipuro, Kristiina & Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa (2017).** "Muistelun monet muodot: kertomus, kehoisuus ja hiljaisuus paikan tietämisen tapoina". *Elore* 24 (2017:1).
- Korkiakangas, Pirjo (1996).** Muistoista rakentuva lapsuus. Agraarinen perintö lapsuuden työnteon ja leikkien muistelussa. *Kansatieteellinen arkisto* 42. Helsinki.
- Koskivirta, Anu (2016).** "Pastori-kirjailija K. H. J. Ignatius (1809–1856): Viipurin fennomanian tuntematon keskushenkilö". Teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 133–161.
- Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti & Supponen, Sanna (2016).** "Viipurin historiankirjoitus: politiikkaa, teemoja ja aukollisuuksia". Teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 18. Helsinki: VSKS, 7–17.
- Kukkonen, Pirjo (2007).** "Nostalgian semiosis". Teoksessa *Nostalgia. Kirjoituksia kaiuusta, ikävästä ja muistista*, toim. Riikka Rossi & Katja Seutu. Helsinki: SKS, 13–50.
- Kurvet-Käosaar, Leena (2013).** "Voicing Trauma in the Deportation Narratives of Baltic Women". Teoksessa *Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma*, eds. Gabrielle Rippl, Philipp Schweighauser, Tiina Kirss, Margit Sutrop & Therese Steffen. Toronto: University of Toronto Press, 129–151.
- Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa (2008).** "Identiteettipoliittista rajankäyntiä: muistot evakko- ja sotalaisten paikatunteen rakentajina". *Terra* 120 (2008:3), 169–181.
- Lehtola, Veli-Pekka & Autti, Outi (2019).** "Jurnutuksen käsikirja". Teoksessa *Hiljainen vastarinta*, toim. Outi Autti & Veli-Pekka Lehtola. Tampere: Tampere University Press, 7–26.
- Lento, Katri & Olsson, Pia (2013).** "Kaupunki, muistot ja muistaminen". Teoksessa *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Helsinki: SKS, 7–27.
- Margalit, Avishai (2002).** *The Ethics of Memory*. London: Harvard University Press.
- Nevalainen, Pekka (2010).** "Karjala takaisin – palautuskeskustelun vaiheet sotavuosista 2000-luvulle". Teoksessa *Karjala itärajan varjossa. Viipurin läänin historia VI*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino Oy, 493–521.
- Nora, Pierre (1989).** *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*. *Representations* 26, 7–24.
- Paavolainen, Olavi (1941).** *Karjala – muistojen maa*. Helsinki: Karjalan liitto.
- Paavolainen, Olavi (1949).** *Rakas entinen Karjala*. Helsinki: Karjalan liitto.
- Paavolainen, Olavi (1955).** *Karjala elää uusilla asuinsijoilla*. Helsinki: Karjalan liitto.
- Paavolainen, Pentti (2016).** "Valistuskirjoista muistelmiin: Viipurin kirjallisia sukupolvia". Teoksessa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 18, 98–132.
- Palmberger, Monika & Tošić, Jelena (eds. 2016).** *Memories on the Move. Experiencing Mobility, Rethinking the Past*. London: Palgrave-Macmillan.

- Palmujoki, Silja (2016).** Muisteltu, menetetty kotiseutu. Etnografinen tutkimus evakkokarjalaisten yhteisöllisestä muistelusta. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Pohjonen, Juha (2019).** "Uusi rajamaakunta (1952–1991)". Teoksessa *Rajamaakunta. Etelä-Karjalan historia II*, toim. Jyrki Paaskoski & Anu Talka. Helsinki: Edita, 438–565.
- Povrzanović Frykman, Maja (2020).** "Aistimuistot ja affektiivinen jatkuvuus humanitaarisen avun esineissä". Teoksessa *Affektit ja tunteet kulttuurien tutkimuksessa*, toim. J. Rinne, Anna Kajander ja R. Haanpää. Helsinki: Ethnos ry, 31–66.
- Raninen-Siiskonen, Tarja (1999).** Vieraana omalla maalla. Tutkimus karjalaisen siirtoväen muistelukerronnasta. Helsinki: SKS.
- Saukkonen, Pasi (2007).** Maahanmuutto, monikulttuurisuus ja kulttuuripolitiikka: taustatietoja tutkimukselle ja toiminnalle. Helsinki: Cupore. (https://www.cupore.fi/images/tiedostot/2007/monikulttuurisuus_taustatietoja.pdf)
- Savolainen, Ulla (2015).** Muisteltu ja kirjoitettu evakkomatka. Tutkimus evakkolapsuuden muistelukerronnan poetiikasta. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Tuan, Yi-Fu (2006).** "Paikan taju: aika, paikka ja minuus". Teoksessa *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, toim. Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen & Ulla Piela. Helsinki: SKS, 15–30.
- Tolia-Kelly, Divya (2004).** "Locating processes of identification: studying the precipitates of re-memory through artefacts in the British Asian Home". *Transactions of the Institute of British Geographers* 29 (2004: 3), 314–329.
- Turner, Jonathan.H. & Jan.E. Stets (2005).** *The Sociology of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Törnquist-Plewa, Barbara & Bernsand, Niklas (eds. 2012).** *Painful Pasts and Useful Memories. Remembering and Forgetting in Europe*. Conference Paper Series No. 5. The Centre for European Studies. Lund: Lund University.
- Vahtikari, Tanja (2013).** "Merkityksin rakennettu vanha Rauma. Suomalaisen historiallisen kaupungin varhainen määrittely valintoina ja vuoropuheluna". Teoksessa *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Helsinki: SKS, 294–323.
- Viiste, Juhani O. (1943).** Viihtyisä vanha Viipuri. Kulttuurimuistojen, kuulujen puistojen, vanhojen tornien kaupunki. Helsinki: WSOY.
- Vänttilä, Ilkka (2015).** Pyhä maa. Luovutettu Karjala Karjalan Liiton ja ProKarelia-järjestön sekä Suomen valtiojohdon esille tuomana Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto.
- Wahlbeck, Östen (2002).** "The concept of diaspora as an analytical tool in the study of refugee communities". *Journal of Ethnic and Migration studies* 28 (2002:2), 221–238. (DOI: 10.1080/13691830220124305).
- Wells, Chloe (2020).** *Vyborg is Y/ours: Meanings and Memories of a Boarderland City Amongst Young People in Finland*. University of Eastern Finland: Faculty of Social Sciences and Business, Department of Geographical and Historical Sciences.
- Winter, Jay (2006).** "Thinking about silence". Teoksessa *Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century*, ed. Jay Winter. Michigan: Sheridan Books, 3–31.

Kuvalähteet

- s. 15** Valokuvat ja kollaasi: Kristiina Korjonen-Kuusipuro.
- s. 26** Kartta: Eemeli Nieminen.
- s. 45** Valokuva: E. M. Staf. Teatterimuseon arkisto. 07032459001.
- s. 51** Valokuva: Matti Pukkila. Teatterimuseon arkisto. 97082002.
- s. 52** Valokuva: Matti Pukkila. Teatterimuseon arkisto. 99027157.
- s. 53** Valokuva: Matti Pukkila. Teatterimuseon arkisto. 99027156.
- s. 55** Valokuva: Eino Nieminen. Teatterimuseon arkisto. 07032783002.
- s. 58** Valokuva: Yrjö Huitinen. Teatterimuseon arkisto. 99028042.
- s. 60** Valokuva: tuntematon. Satu Grünthalin yksityisarkisto.
- s. 62** Valokuva: Tapio Hartikainen. Teatterimuseon arkisto. 96046006.
- s. 81** Valokuva: Valokuvaamo L. Jänis.
- s. 99** Valokuva: Jani Karhu.
- s. 106** Valokuva: Pauli Ukkonen.
- s. 122** **vas.** 1950-luvun kuva Hilda ja Urho Härmän albumi, Päivi ja Ilkka Kuivalaisen yksityisarkisto.
- s. 122** **oik.** Vuoden 2021 valokuva: Kristiina Korjonen-Kuusipuro.
- s. 130** Valokuva: Seppo Pelkonen. Lappeenrannan museot.
- s. 140** Pertti Jarlan yksityisarkisto.
- s. 189** Kuva teoksesta *Elävää historiaa: peruskoululaiselle* (1986).
- s. 191** Kuva teoksesta *Peruskoulun historia: 4 Työkirja* (1975).
- s. 193** Kuva teoksesta *Keskikoulun Suomen historia* (1950).
- s. 205** **ylh.** kuva teoksesta *Karjalan yhteiskoulu. Viipurin uusi yhteiskoulu 1905–1965* (1965).
- s. 205** **alh.** Lappeenrannan museot. WMWE226:1.
- s. 239** Valokuva: Juho Vikstedt. Lahden kaupunginmuseo. LHMVHMLV10338:183 MVHMLV10338_1183.
- s. 240** Valokuva: Leo Nevalainen.
- s. 246** **oik.** Wikimedia Commons.
- s. 246** **vas.** Kansallisarkisto.
- s. 258** Выборгский объединенный музей-заповедник (ВОМЗ). Выборг. [Viipurin museotoimi.]
- s. 261** Выборгский объединенный музей-заповедник (ВОМЗ). Выборг. [Viipurin museotoimi.]
- s. 263** Выборгский объединенный музей-заповедник (ВОМЗ). Выборг. [Viipurin museotoimi.]
- s. 281** Valokuva: Ebbe Linde. Svenska litteratursällskapet i Finland. SLSA 566_386.
- s. 296** Valokuva: tuntematon. Svenska litteratursällskapet i Finland. SLSA 566_es25.
- s. 303** Museoviraston kirjasto.
- s. 316** Museoviraston kirjasto.